

ibn haldun'un eğitim sosyolojisi

KADİR CANATAN

Dr., Kültürel Antropolog / Sosyolog

Müslüman dünyada sosyolojinin kurucusu olarak bilinen İbn Haldun, aslında sosyolojinin farklı uzmanlık alanlarını da tespit etmiş ve bu alanlarda ilginç görüşler ortaya koymuş orijinal bir düşünürüdür. Bu makalede onun eğitim konusundaki görüş ve yaklaşımlarını ele almaya çalışacağız. Zira bu husus, bugüne değin üzerinde fazla çalışma yapılmamış alanlardan biridir. Her konuda olduğu gibi İbn Haldun, eğitim konusunda da sosyolojik bir yaklaşıma sahiptir. Her şeyden önce o, bilimlerin gelişmesini ve öğretimini toplumsal gelişmelerle bağlantılı olarak ele almakta ve kendi zamanında farklı toplumlarda eğitimin durumunu tasvir etmektedir. Fakat İbn Haldun toplumsal olayları ve kurumları sadece tasvir eden bir düşünürü değildir. Her zaman yapmamakla birlikte bazen söz konusu olaylar ve kurumlar hakkında kendi yargıla-

rını da dile getirmekte ve "olması gereken" şeyleri normatif bir dille ifade etmektedir. Ancak bu normatif alanda bile o, toplumsal gelenek, deneyim ve alışkanlıkları dikkate almaktadır. Başka bir deyişle İbn Haldun, tıpkı modern bir sosyal bilimci gibi tavsiye ve önerilerini bilimsel veriler temelinde yapmaktadır.

Bilgi elde etmenin ve öğrenmenin temeli, temyiz çağına ulaşan insanın duyu organları ve aklıdır. Bundan önce insanın öğrenmesi kendiliğinden, bilinçsiz ve daha çok taklit yoluyla. Bu öğrenme mekanizmaları hayvanlarda da mevcuttur.

Eğitimin Temeli: İnsan Doğası

İbn Haldun, bir başlangıç noktası olarak eğitim hakkındaki görüşlerini insan hakkındaki görüşleri üzerine inşa etmektedir. Bu bağlamda onun temel varsayımı şudur: **'İnsan, zatı itibarıyla cahil, kazandığı bilgi itibarıyla bilendir.'**¹ Bu temel önerme, insanın doğası hakkında bir fikir verdiği gibi, insanın eğitim meselesini de sağlam bir temele oturtmaktadır. Şöyle ki, İbn Haldun'a göre insan iki boyutlu bir varlıktır. İnsan, bir yönüyle doğuştan getirdiği "fitrî" bir boyuta, bir başka yönüyle de sürekli olarak gelişmeye açık "kesbî" bir boyuta sahiptir. Fitrat, sözlükte "yaradılış, mizaç ve huy"² anlamlarına gelir ve önemli oranda insanın genetik olarak getirdiği verilerin toplamıdır. İşte, insan bu yönüyle çıplak, tabî ve bilgisizdir. Çünkü yaradılıştan gelen şeyler, sonradan öğrenilen şeyler gibi değildir. Kesbi olan şeyler ise, tümüyle sonradan kazanılan ve öğrenilen şeylerdir. İşte bu boyut, insanın eğitim meselesiyle yakından ilgilidir. Başka bir deyişle insan, kesbî bir varlık olarak sürekli olarak öğrenen ve kendini geliştiren bir varlıktır.

İbn Haldun'a göre insan, diğer hayvanlar gibi canlı bir varlıktır. Fakat onu diğer canlılardan ayıran bir özellik vardır. Bu özellik,

insanı "insan" kılan "fikretme" ya da "düşünme" özelliğidir. Bu özellik, "ancak insandaki hayvaniyet (fizikî ve biyolojik gelişme) kemale ulaştıktan sonra husule gelmekte ve bu da temyiz çağından başlamaktadır."³ İnsanın temyiz çağı, iyiyi kötüden ya da kötüyü iyiden ayırt etmeye başladığı çağdır. Zihinsel gelişmenin bu aşamasına İbn Haldun, "temyizî akıl"⁴ (ayırt edici akıl) demektedir. Bu akıl oluşmadan insan, herhangi bir bilgiye sahip değildir ve bu sebeple hayvanlardan farksız bir konumdadır. Yaradılış itibarıyla bir "nutfe, kan pıhtısı ve et parçası" hükmündedir.

İnsanın bilgiyi elde etmesi ve öğrenmesi (kesbî boyut), ancak temyiz çağına ulaşmakla bilinçli bir hale gelir. Çünkü bu çağ, insanın bilinç ve idrak çağıdır. Bu aşamada temyizî akıl, bir yandan şeyleri birbirinden ayırt etmeye yarayan toplumsal bilgiyi çevresinden edinir, diğer yandan da fiziksel ve metafiziksel varlıkları tasavvur etmeye başlar. İbn Haldun, ilkinde tecrübi akıl (experimental intellect) ikincisine ise nazarî akıl (speculative intellect) adını vermektedir.⁵ Başka bir deyişle temyizî aklın bir toplumsal yönü, bir de soyut, teorik boyutu bulunmaktadır. İlkiyle sosyal çevremizde ve kurumlarda eğitim yoluyla bilgi, değer ve normlar kazanılmaktadır, ikincisiyle ise varlık hakkında bir tasavvur geliştirmekteyiz. Bu ayrımlar doğal olarak analitik ayrımlardır, pratikte tecrübî akıl ile nazarî akıl birbirinden ayırt edilemezler ve birbirlerini etkilerler.

Bilgi elde etmenin ve öğrenmenin temeli, temyiz çağına ulaşan insanın duyu organları ve aklıdır. Bundan önce insanın öğrenmesi kendiliğinden, bilinçsiz ve daha çok taklit yoluyla. Bu öğrenme mekanizmaları hayvanlarda da mevcuttur. Demek ki insan temyiz çağına ulaştıktan sonra hayvanla yolunu ayırt etmektedir. Bu çağa kadar insan bir "heyula"dan ibarettir: Yani her tür biçimlenme yeteneğine sahip pasif ve plastik

bir varlıktır. Ayırt edici aklı elde ettikten sonra insan, çevresinin kendisini biçimlendirdiği pasif bir varlık (nesne) olmaktan çıkmakta ve kendi kendini kurmaya çalışan aktif bir varlığa (özne) dönüşmektedir.

O halde diyebiliriz ki, İbn Haldun'a göre eğitim ve öğretim bilinçli bir etkinliktir. Bu süreçte eğitime konu olan insan, eğitimciler karşısında pasif bir nesne değil aktif bir öznedir. Başka bir deyişle eğitimcilerden aldığı bilgiyi olduğu gibi almaz, onu değerlendirir ve kendince bir yere koyar. Bu şekilde kendi kişiliğini de kurmaya başlar.

Daha önce İbn Haldun'un formüle ettiği önermeye dönecek olursak, temyiz çağından sonraki dönem için şu da söylenebilir: Bu döneme kadar zata itibariyle cahil olan insan, bu dönemle birlikte bilgi sahibi olmaya başlar ve kendi kişiliğini dönüştürür. Nitekim İbn Haldun bu konuda şu ifadeye yer vermektedir: "Böylece, onun insanî zata, varlığı kemale (olgunluğa K.C.) ulaşır."⁶ Demek ki bilgilenme süreci, insanın varlığının da köklü bir dönüşüme uğradığı bir süreçtir. Bu süreçte tümüyle cahil olan zat, bilgilenme sayesinde olgun/bilgili bir varlığa doğru dönüşüm geçirmektedir. Öyleyse eğitim süreci, insanın "insanlaşma" (yani hayvandan ayrılma) ve kendi varlığını olgunluğa ulaştırma sürecidir. Bu süreçten geçmeyen (yani eğitimsiz) bir kişi, bir şekilde tam olarak hayvanlık ve yabanîlikten kurtulamamaktadır.

2. Bilimlerin Talim ve Tedrisi: Eğitim ve Eğitimde Yöntem Sorunu

İbn Haldun'a göre bilimlerin talim ve tedrisi (yani eğitim) "sanatsal" bir etkinliktir. Bu önerme, onun ikinci önemli savıdır. "Bir ilimde ihtisas kazanarak derinleşmek ve ona hakim olmak, ancak o ilmin ilkelerini ve kaidelelerini ve gerek meselelerini gerekse teferruatının çıkarılış tarzını kavrama hususunda

hasıl olan bir meleke sayesinde kabil olur. Bu meleke hasıl olmadıkça o fende maharet ve (ihtisas) husule gelmez."⁷ Bu cümlede merkezî kavram "meleke"dir. Çünkü bundan sonra gelen cümlelerde İbn Haldun uzun uzadıya bu kavramı açıklamaktadır.

Meleke nedir?

Sözlükte meleke, "tekrarlıya tekrarlıya meydana gelen alışkanlık, yatkınlık, yordam"⁸ olarak ifade edilmektedir. Bu, İbn Haldun'a göre "anlama ve ezberleme işinden başkadır."⁹ Anlama ve ezberleme işinde çırak ile usta arasında bir fark yoktur. Çünkü her ikisi de oldukça rutin olan bu işlemleri kolayca başarabilirler. Bilimlerde meleke kazanmak sadece uzman ve bilginlere özgü bir şeydir.

İster bedensel olsun isterse zihinsel tüm melekeler cismanîdir. Cismanî olan şeylerin tümü hissî şeylerdir. Bu sebeple de uzman ve eğitimcilerin tedris ve talimini ge-

Öyleyse eğitim süreci, insanın "insanlaşma" (yani hayvandan ayrılma) ve kendi varlığını olgunluğa ulaştırma sürecidir. Bu süreçten geçmeyen (yani eğitimsiz) bir kişi, bir şekilde tam olarak hayvanlık ve yabanîlikten kurtulamamaktadır.

rektirir. Demek ki melekenin kazanılması bir eğitim işidir ve bu süreç, aynı zamanda eğitimi de sanat haline getirmektedir. Çünkü bu sanatı öğreten ve öğrenen arasında bir usta-çırak ilişkisi vardır. Bu ilişki tüm sanatlarda geçerli olan bir şeydir.

İkinci olarak eğitimin sanat olmasının bir başka göstergesi, bu eğitimin sonunda kişiye bir şahadetname (ehliyetname veya icazetname) verilmesidir. Usta, ilgili sanatı bir tutum (meleke) haline getiren öğrenciye gerekli bilgi ve beceriyi verdikten sonra, ona bir de bu işi başarıyla tamamladığına dair bir belge verir.

Son olarak belirli bir bilime dair terminolojinin varlığı ve eğitimde yöntemlerin farklı farklı olması da eğitim etkinliğini sanat kılan hususlardandır. Nitekim bu özelliğe tüm sanatlarda rastlamaktayız. Yöntem (usul), ilimden farklı bir şeydir. Bilimlerde terminoloji ve yöntemler değişir, ama ilim birdir ve değişmez. Kişi ne kadar farklı bir usulle öğrenirse öğrensin neticede öğrendiği şey değişmez.

Eğitim yoluyla melekenin elde edilmesinin en kolay yolu, İbn Haldun'a göre "bol bol ilmî tartışmalar"¹⁰ yapmaktır. Münakaşa ve münazara, dili açtığı gibi muhakemeyi de kuvvetlendirir. Burada İbn Haldun'un yaptığı bir benzetme oldukça ilginçtir: "Çünkü ilim bir kuyu, tartışma ise onun kovası gibidir."¹¹ Yani ilim bir kuyudaki bitmez tükenmez bir su gibidir, bu su ancak kovayla; yani tartışma yoluyla elde edilir. Tartışma yöntemi, meseleleri zihne yaklaştırır ve onları

Bizatihi amaç olan bilimler, dinî alanda tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi bilimler; felsefî alanda ise tabiat ve ilahiyat gibi bilimlerdir. Buna karşın dinî bilimler için Arapça, felsefî bilimler için matematik araçsal bilimlerdir.

anlaşılır kılar. İbn Haldun tartışmaya dayanan eleştirel eğitimin karşısına ezberci eğitimi koyar. Ona göre Mağrip'te öyle talebeler vardır ki, ömürleri boyunca ilim meclislerinde dolaştıkları halde dilleri suskundur ve ilmî tartışmalara katılmaktan çekinirler. Çünkü dersleri ve metinleri ezberleme işine gereğinden fazla önem verdikleri için kuvvetli bir meleke elde edememişlerdir. İlmî meleke, hıfz etmekten başka bir şeydir. Ona göre eğitimde asıl olan ezber değil, uygulama ve alıştırmadır. Sözgelimi Mağrip'te medrese eğitimi onaltı sene olduğu halde, Tunus'ta beş yıldır. Bu fark, tümüyle eğitimde tutulan yöntemden kaynaklanmaktadır.

Tunus'ta ezber değil, ilmî tartışma yöntemi olarak kullanıldığı için daha hızlı bir şekilde ilmî meleke kazanılmaktadır.

3. Bilimlerin Sınıflandırılması

İbn Haldun birçok açıdan bilim sınıflandırmaları yapmıştır. Kaynaklarına göre yaptığı bir sınıflandırmaya göre bilimler tabii/aklî ve naklî olmak üzere iki kısma ayrılırlar. İlk grup felsefî bilimlerden ibaret olup insan bunları aklî düşünce ve duyular yoluyla elde eder. Naklî bilimler, insanın kendi çabasıyla ulaşamayacağı ve temeli ilahî olan bilimlerdir. Bu bilimler sınıflandırmasında İbn Haldun'un birini diğerine tercih eden bir yaklaşımı söz konusu değildir. Ancak sosyolojik olarak ümmetin naklî bilimlere öncelik verdiği ve daha fazla itibar gösterdiğini tespit etmektedir. Bu ilimler, Müslüman dünyanın çoğu yerinde ileri derecede gelişmiş ve kendine özgü şekiller (disiplinler) kazanmışlardır.

Bu sınıflandırmanın dışında İbn Haldun, eğitim bilimleri açısından son derece önemli olan bir başka bilim sınıflandırması yapmaktadır. Ona göre bilimler bir başka açıdan amaçsal ve araçsal olarak ikiye ayrılabilir. Bizatihi amaç olan bilimler, dinî alanda tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi bilimler; felsefî alanda ise tabiat ve ilahiyat gibi bilimlerdir. Buna karşın dinî bilimler için Arapça, felsefî bilimler için matematik araçsal bilimlerdir. Yine mantık, kelam ve fıkıh için araçsal bir bilimdir. Aklın düzenli ve tutarlı olarak çalıştırılması için gereklidir.

Bu tür sınıflandırmada İbn Haldun bir önem sırası gözetmekten kaçınmaz. Ona göre asıl gaye amaç olan bilimleri elde etmektir. Araçsal bilimler, bu gayeye götüren vasıtalarlardır. Başka bir deyişle araçsal bilimler amaçsal bilimlere tabi olup, onlara hizmet ederler. Bu sınıflandırma İbn Haldun'a göre eğitim bilimleri açısından son derece önemlidir ve birbirine karıştırılmamalıdır.

"Bizatihi maksud olan ilimlerden geniş bir şekilde bahsetmekte, meselelerin teferruatına inmekte, delilleri ve nazarları (tafsilatıyla) açmakta bir mahsur yoktur. Çünkü bu gibi şeyler talebenin melekesini daha da pekiştirir ve bunların (ilimlerdeki mevzu ve meselelerin) maksud olan manalarını daha ziyade izah eder."¹²

Oysa araç bilimler, sadece amaca hizmet ettikleri ölçüde anlatılmalı ve öğrenilmelidir. "Arapça, mantık ve benzerleri gibi diğer ilimler için alet mesabesinde olan ilimlere gelince, bu ilimlerin sadece bahis konusu diğer ilme alet olmaları itibariyle tetkik edilmeleri, başka türlü ele alınmamaları, enine boyuna bahis konusu edilmemeleri ve meselelerinin teferruatlandırılmaması icab eder. Çünkü bu ilimlerden maksat sadece diğer bir ilme alet olmaktan ibarettir, başka bir gayeleri yoktur. Bunun içindir ki, bu ilimler bu dairenin dışına çıktıkları nispette maksadın dışına çıkmış olurlar. Bu durumda bu ilimlerle meşgul olmak abes haline gelir."¹³

Kısacası İbn Haldun eğitimde araç bilimlerin özlü bir şekilde ve amaca yönelik olarak öğretilmesini istemektedir. Eğer bu sağlanmazsa, araçlar amaçlara götüren vasıta olmaktan çıkarlar ve bizatihi amaç haline gelirler. Bunun sonucu ise trajik-komiktir: "Bununla beraber bu çeşit ilimlerin tafsilatına dalınması, uzunlukları ve teferruatının çokluğu, onlar hakkında melekenin hasıl olmasını da zorlaştırır. Bu hususun, bizzat maksud olan ilimlerin tahsilini kösteklediği de sık sık görülür. Çünkü asıl gaye olan ilimlere ulaştırılan vesileler uzayıp gitmiştir. Halbuki bizatihi maksud olan ilimler çok daha fazla ehemmiyetlidir. İnsan ömrü ise bütün fenleri bu şekilde (teferruatlı ve tafsilatlı olarak) tahsil etmeye kafi gelmez. O yüzden de sözü edilen alet ilimlerle meşgul olmak, ömrü zayi etmek ve lüzumsuz şeylerle uğraşmak olur."¹⁴ Demek ki araç bilimlerde detaylara inmek ve meseleyi uzat-

mak, insanı asıl gayeden uzaklaştırmakta ve hatta gayeyi unutturmaktadır. Oysa araç bilimlerden maksat, insanları bir hedefe götürmekten başka bir şey değildir.

İbn Haldun'un bu görüşleri yaşadığı toplumsal gerçeklikten bağımsız değildir. Bu sorunlar kendi döneminde eğitimde yoğun olarak yaşanmaktadır ve tümüyle kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Nitekim sonraki bilginlerin nahiv, mantık ve hatta usulü fıkıhta bu yola saptıkları ve asıl gayeden uzaklaştıklarını söylemektedir. Bu sorun, bilginleri hedeften saptırdığı gibi talebeleri de eğitimden ve bilimden usandırmıştır. Salt bu sebeplerle İbn Haldun, Mukaddime'de araç bilimlerin geniş ve detaylı tutulmaması gerektiğini anlatmak üzere bir bahis açmıştır.

4. Bilim-Eğitim ve Uygarlık İlişkisi

İbn Haldun, toplumsal olayları izah ederken, tek tek olayları ele almakla kalmaz; bunlar arasındaki bağları da araştırır. Onu toplumbilimci kılan şey tam da budur. Çün-

İbn Haldun eğitimde araç bilimlerin özlü bir şekilde ve amaca yönelik olarak öğretilmesini istemektedir. Eğer bu sağlanamazsa, araçlar amaçlara götüren vasıta olmaktan çıkarlar ve bizatihi amaç haline gelirler.

kü o tarihin ve tarihçilerin görevi ile tarih felsefecilerinin ve sosyologların görevleri arasında bir ayrım yaparak, ilk grubun kronolojik olarak tek tek olaylarla uğraştığını, ikincilerin ise daha geniş ve uzun vadeli bir perspektiften hareketle olaylar arasındaki bağıntılara (sebep-sonuç ilişkilerine) eğilmesi gerektiğini söyler.

Bu bağlamda İbn Haldun, bilim-eğitim ve uygarlık arasında ilginç ilişkiler kurar. Ona göre eğitim ve bilimlerin gelişmesi tesadüfi

ve toplumların isteğine bağlı bir şey değildir. Bu etkinlikler, ancak toplumların şehirleşme aşamasında ortaya çıkarlar. Şehirleşme ise belirli bir düzeyde gelişmenin (üretimde büyümenin) kaydedildiği toplumlarda gerçekleşir. "...ilmi talim (usul, meslekler ve) sanatlar cümlesindedir. Evvelce de söylediğimiz sanatlar sadece şehirlerde gelişir ve sanatların keyfiyeti ve kemiyeti, şehirlerdeki umranın çokluğu, azlığı, hadaret ve refah nispetinde olur. Çünkü (sanatlarda görülen

İlk aşamada insan, temel ihtiyaçları için çalışmaktadır, ne zaman bu ihtiyaçlar karşılanırsa bundan sonra ikincil ve üçüncül ihtiyaçlar ortaya çıkar ve bu ihtiyaçları karşılamak için farklı (sınaî) etkinlikler gelişir.

seviyedeki gelişme, zarurî) maişet üzerine zaid olan bir husustur. İmdi ne zaman umrandaki halkın emekleri maişetlerini temin için sarf ettikleri mesaiden fazla olursa, bu fazlalık (artık emek) maişetin ötesinde olup da insanın hususiyetlerinden bulunan faaliyetlere (ve ihtiyaçlara) sarf olunur. Bunlarda ilimlerden ve sanatlardan ibarettir."¹⁵

Bu ifadelerden anlaşıldığı ve Mukaddime'nin başka bölümlerinde de sık sık zikredildiği gibi insanlık belirli bir gelişme düzeyinden sonra sanat, bilim ve eğitim gibi etkinliklere yönelmektedir. İlk aşamada insan, temel ihtiyaçları için çalışmaktadır, ne zaman bu ihtiyaçlar karşılanırsa bundan sonra ikincil ve üçüncül ihtiyaçlar ortaya çıkar ve bu ihtiyaçları karşılamak için farklı (sınaî) etkinlikler gelişir.

Bedevî toplumlar ile medenî toplumlar arasındaki farklara değinen İbn Haldun, farklı gelişme düzeylerinin sonucu olan şeylerin insanlarda çeşitli yanılgıların ortaya çıkmasına sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bu yanılgılardan biri, insan aklının farklı toplumda üstün ve aşağı biçimde yaratıldığına

ve bu yaratılış farklarına bağlı olarak gelişmenin de toplumda farklı olduğuna dair inançtır. İbn Haldun'a göre bu, tam bir yanılgıdır: "Bedevî karşısında hadarînin haline dikkat ediniz. Hadarî olan şahsın zeka ile süslü, fikirlerle dolu olduğunu göreceksiniz. Hatta bedevî dahi hadarî olan bir kişinin, insanî hakikati (reality of humanity) ve aklı itibariyle kendisinden üstün olduğunu zanneder. Lakin vaziyet hiç de öyle değildir. Bunun sebebi, hadarî olan zatın, hadarîlik halleri ve adetleri itibariyle, bedevîlerin, hakkında hiçbir şey bilmedikleri sanatlar ve adapla alakalı iyi melekeler (ve itiyatlar) kazanmış olmasından başka bir şey değildir. Hadarî olan bir kimse, sanatlar, sanat melekeleri ve bunları güzel bir şekilde talim etme gibi hususlarla dolu olduğu için, bu melekeler (ve itiyatlar) itibariyle ondan geri olan bir kimse, ondaki bu durumun aklında mevcut bir kemalden ileri geldiğini ve bedevîlerdeki nefislerin (ruhların), fitrat ve cibiliyetleri gereği onun fitratından geri olduğunu zannederler. Lakin durum hiç de böyle değildir. Çünkü biz aklındaki anlayış ve fitratındaki kemal itibariyle en yüksek mertebede bulunan bedevîlerin mevcut olduklarını görmekteyiz. Hadarîlerde, bu durumun ortaya çıkmasına yol açan sanatların ve öğretimin parlak oluşudur."¹⁶ Demek ki medeniyetler arasındaki gelişme farkları akılların üstün veya aşağı yaratılmasından değil, medeniyetteki gelişmelerin insan tabiatı ve halleri üzerindeki etkilerinden kaynaklanmaktadır.

Medeniyetteki gelişmeleri açıklamak için insanlık tarihinin sonraki devirlerinde de tartışmalar sürüp gitmiştir. Modern sömürgecilik çağında Avrupa'da "ilkel" toplumlar ile "uygar" toplumlar arasındaki farklar "ırklar"la izah edilmeye başlanmış ve böylece ırkçılık ortaya çıkmıştır. Buna göre beyaz ırk üstün olduğu için gelişmiş, diğer ırklar ise aşağı olduğu için gelişmemişlerdir. İbn

Haldun, Avrupa'da bu düşüncelerin ortaya atılmasından en az 3-4 yüzyıl önce, çok daha makul bir şekilde açıklamalar yapmış ve ırkçı düşünceleri veya en azından buna yol açacak düşünceleri başarılı bir şekilde eleştirmiştir.

5. Pedagojik İlkeler

Makalenin başında da belirttiğimiz gibi İbn Haldun, daha çok betimleyici bir bilim adamı olmakla birlikte normatif düşünceler ile sürmekten de geri durmaz. Bu bağlamda o eğitim alanında, bugün bile geçerliliğini koruyan bir takım ilkeler tespit etmiştir. Bu ilkelerin önemlilerini dört noktada toplamak mümkündür.

İlk olarak İbn Haldun, eğitimde aşamalı bir öğretim sürecinden yanadır. Bu, ona göre verimli ve akılcı bir eğitimin olmazsa olmaz kuralıdır. "Hiç şüphe yok ki ilim kabul etme ve onu anlama hususu tedricî olarak (gradually) hasıl olur. Çok nadir haller müstesna talebe başlangıçta anlamaktan tamamıyla acizdir. O, sadece takribî ve mücmel olarak ve hissî misaller sayesinde (ilmî meseleleri ve mevzuları) anlayabilir. Sonra talebedeki istidat, onu söz konusu ilmin meseleleriyle karşı karşıya getirme, bunları ona tekrarlama, bu meselelerde onun takribî ve tahminî seviyeden bunun üstündeki istiab ve ihata seviyesine intikal etmesini temin etme sayesinde hiç durmadan tedricî bir surette peyderpey gelişir. Böylece fenin meselelerini ihata eder."¹⁷

Eğitimin ancak bu şekilde faydalı ve etkili olduğunu ileri süren İbn Haldun, bu süreçte üç alt aşama ya da basamak ayırt etmektedir.¹⁸ İlk önce eğitimci, ilgili bilimin bir bölümünden ve bu bölümün temel ilkelerinden bahsetmelidir. Bu konular kısa ve özet anlatılmalıdır. Burada önemli olan nokta, anlatılan şeylerin öğrencinin seviyesine ve zihnine yakın olacak bir şekilde izah edilmesidir. İkinci aşamada eğitimci, öğrenciyi

daha yüksek bir düzeye çıkarmak için ilgili ilmin meselelerini daha geniş ve detaylı bir şekilde vermelidir. Bu sahada varolan görüş farklarını ve bunların gerekçelerini sunmalıdır. Bu aşamada öğrencinin melekeleri iyice gelişir.

Son olarak eğitimci, ilgili bilim dalında zor anlaşılır sorunlar ve konulara girmeli ve ona kapalı olan şeyleri açıklamalıdır. Bu noktada öğrenci, ilgili bilimin özüne ve gizemine vakıf olmalıdır ve anlamadığı bir şey kalmamalıdır. İşte, eğitim bu üç basamaklı bir yöntemle verildiği zaman faydalı ve etkili olur.

İbn Haldun, anlayış seviyesi yüksek öğrencilerin daha az tekrarla ve hızla konulara vakıf olabileceğini söyler ve bu yöntemin genel anlamda geçerli olduğunu savunur. Ya değilse bu yöntemin her zaman ve her yerde tıpatıp uygulanması gerektiğini düşünmez.

Kendi döneminde bu yöntemi bilmeyen ve uygulamayan birçok eğitimcinin olduğunu söyleyen İbn Haldun, öğretimin başında en muğlak meselelere girerek, buna zihni hazır olmayan talebelerin zihnini allak bullak

"Sonlarda gelecek olan meseleler daha başlangıçta iken talebenin önüne sürülecek olursa, bu merhalede talebe anlamaktan, bellemekten ve buna hazır olmaktan aciz olacağından o gibi meseleler karşısında zihni bıkkınlık halinin içine düşer."

etmekten başka bir şey yapmadıklarını anlatır. Bunun öğrenci üzerindeki etkisi, onun motivasyonunu düşürmek ve onu tembelleştirme şeklinde ortaya çıkar. Bu konuda İbn Haldun şunları söylemektedir: "Sonlarda gelecek olan meseleler daha başlangıçta iken talebenin önüne sürülecek olursa, bu merhalede talebe anlamaktan, bellemekten ve buna hazır olmaktan aciz olaca-

ğından o gibi meseleler karşısında zihni bıkkınlık halinin içine düşer. Bunun ilmin kendisinde mevcut olan zorluktan ileri geldiği zannına kapılır. Bu yüzden ilme karşı ihmalkar ve tembel davranır. Onu kabul etmekten yan çizer, bir türlü benimseyemez, ilmi terk etme hali uzayıp gider. Bu durum sırf talimin fena oluşundan hasil olmuş bir neticeden başka bir şey değildir."¹⁹ Demek ki motivasyon sorunu sadece öğrenciden kaynaklanan bir sorun değil, aynı zamanda yanlış ve hatta zararlı bir eğitim-öğretim yönteminden de kaynaklanabilmektedir.

İbn Haldun'a göre eğitimdeki aşamalı öğretim yöntemi, talebinin seviye ve becerileriyle alakalı bir meseledir. Bu sebeple eğitimci, öğrencinin durumuna uygun bir program yapmalıdır. Başka bir deyişle merkezde eğitimci değil, öğrenci olmalıdır.

Nitekim geçmişte öğrenci yerine kullanılan "talebe" terimi, "talep eden" veya "isteyen" anlamındadır. Biz, bugün buna "uygulamalı eğitim" diyoruz. Demek ki İbn Haldun, teorik eğitim yanında uygulamalı bir eğitimi de zorunlu görmektedir.

Aşamalı eğitim yöntemine göre İbn Haldun, aynı anda iki farklı bilimin de öğrencilere anlatılmasını doğru bulmaz. Çünkü bu durumda talebenin zihni ikiye bölünür ve şeyleri birbirine karıştırır. Dolayısıyla pek çok şeyi bir anda öğretmek isteyen eğitimci aslında ona hiçbir şeyi öğretmiş olmaz.

İbn Haldun'un eğitimde önemseydiği ikinci ilke, talebelere sert davranmamak ve dayatma eğitimi olarak kullanmaktır. Bu nokta, ona göre en az birinci ilke kadar önemlidir. Eğitimde şiddet kullanmak, İbn Haldun'a göre öğrencinin ahlak ve ruh yapısını olumsuz yönde değiştirir ve istenmeyen davranışların ortaya çıkmasına

neden olur. Bu istenmeyen davranışların başında eğitim ve çalışma sevgisinin yok edilmesi gelmektedir. Buna günümüzde motivasyon eksikliği denmektedir. Demek ki dayak, motivasyonun gerilmesine neden olmaktadır. Eğitimde ve çalışma hayatında motivasyon olmadan herhangi bir sonuç elde edilemez.

Bunun ötesinde eğitimde şiddet kullanımı, tembellik, korkaklık ve yalan söylemeyi teşvik etmektedir. Eğitimin amacı, insanda yüksek ahlakî duygu ve davranışların ortaya çıkmasını sağlamaktır, ama yöntem yanlışsa tam da bu amaçların tersi elde edilebilir. Demek ki bir şeyi doğru öğretmek yeterli değil, aynı zamanda onu doğru bir şekilde de öğretmek gerekir.

İbn Haldun'a göre başka milletlerin baskısı altında yaşayan insanlarda da ahlakî zaaf lar baş gösterir. Bunun da sebebi yine aynı şekilde insan doğasına ters düşen şiddet yöntemlerinin kullanılmasıdır. Eğitim de bir baskı aracı haline geldiğinde, söz konusu eğitimden geçen insanlar, tıpkı işgal altındaki halkların edindiği huy ve karaktere sahip olurlar. Bu bir milletin kendi eliyle kendini köleleştirmesidir.

Üçüncü olarak İbn Haldun eğitimde bilgi aktarma anlamında öğretim kadar görgünün de önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda başka yerlere seyahat etmek ve üstatlarla görüşmek öğrenciye yeni ufuklar açar. Ona göre insanlar elde ettikleri bilgi, beceri ve erdemleri kimi zaman "tahsil, talim ve takrir" yoluyla, kimi zamanda eğitimcileri "taklit ve onunla doğrudan ilişki" kurarak elde ederler. Buna göre eğitim pasif bir aktarım olayı değil, aynı zamanda talebenin aktif bir arayış içinde olmasıdır. Nitekim geçmişte öğrenci yerine kullanılan "talebe" terimi, "talep eden" veya "isteyen" anlamındadır. Biz, bugün buna "uygulamalı eğitim" diyoruz. Demek ki İbn

Haldun, teorik eğitim yanında uygulamalı bir eğitimi de zorunlu görmektedir.

Son olarak İbn Haldun, eğitimde kullanılan ders kitaplarının sistematik ve işlevsel olmasının önemini vurgulamaktadır. Daha önce bu konuda onun alet ilimlere uzun uzadıya yer verilmesini uygun görmediğini açıklamıştık. İbn Haldun, eğitimde araçların engelleyici işlevleri olduğuna inanmakta ve bu engelleri mümkün olduğunca aza indirmeyi amaçlamaktadır. Mesela ilimlere dair teliflerin çok olmasını ilmin tahsil edilmesine engel olduğunu düşünmektedir. Çünkü kitaplar da neticede vasitalardır. Vasitaların çokluğu hedefe ulaşmayı engellemekte ya da hedeften saptırmaktadır.

Bilim yaşamında eserlerin çoğalmasında bilim adamlarını bir başka uç noktaya götürmüştür. O da ilimlere dair yazılan eserlerde çok muhtasar (kısa, özet) eserlerin yazılmasıdır. İbn Haldun bunu da sakıncalı bulmaktadır. Çünkü bu durum, bir eserde bulunması gereken edebî güzelliği (belagat) ihmal ettiği gibi konuyu anlamayı da güçleştirmektedir.

Kitap telifinde ya da bir başka ifadeyle ders kitaplarının oluşturulmasında İbn Haldun yedi noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre;

- 1) Bir ilmin konusu ve bölümleri mutlaka belirlenmelidir.
- 2) Kitapta öncekilerin görüşlerine yer verilmelidir.
- 3) Öncekilerin görüşleri gerekli görüldüğü yerlerde eleştirilmeli ve düzeltilmelidir.
- 4) Öncekilerin eksik bıraktığı hususlara eklemeler yapılmalıdır.
- 5) Öncekilerin tertipsiz ve düzensiz olarak yazdığı şeyler yeniden düzenlenmelidir.
- 6) Bazı konular dağınık olarak farklı yerlere serpiştirilmişse bunları bir başlık altında toplamak gerekir.
- 7) Uzun tutulan konuları ve tekrarları müm-

kün olduğunda derli toplu bir hale getirmek gerekir.

Görüldüğü gibi İbn Haldun, ders kitaplarının yazımında sistematige ve öncekilerin eksikliklerinin giderilmesine büyük bir önem vermektedir. Bu anlamda İbn Haldun taklitçi değil, eleştirel ve sistematik düşünceden yanadır.

6. Son Söz

İbn Haldun'un eğitime ilişkin görüşleri genel olarak gözden geçirildiğinde bir şey hemen dikkati çekmektedir. O, eğitimde "öğrenci merkezli" bir bakış açısına sahiptir. Eğitim insana bilgi, beceri ve karakter kazandırma sanatı olarak insan ve onun imkanlarını her aşamada dikkate almalıdır. Nitekim ona göre eğitimin temelini insan doğası oluşturmaktadır.■

dipnotlar

- ¹ *Mukaddime*, C. 2, Sh. 775, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.
- ² *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ferit Devellioğlu, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1982.
- ³ *Mukaddime*, C. 2, Sh. 775, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.
- ⁴ A.g.e. C. 2, Sh. 775.
- ⁵ A.g.e. C. 2, Sh. 775.
- ⁶ A.g.e. C. 2, Sh. 775.
- ⁷ A.g.e. C.2, Sh 776.
- ⁸ *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ferit Devellioğlu, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1982.
- ⁹ *Mukaddime*, C. 2, Sh. 776, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.
- ¹⁰ A.g.e. C. 2, Sh. 777.
- ¹¹ A.g.e. C. 2, Sh. 777
- ¹² A.g.e. C. 2, Sh. 985.
- ¹³ A.g.e. C. 2, Sh. 985.
- ¹⁴ A.g.e. C. 2, Sh. 985.
- ¹⁵ A.g.e. C. 2, Sh. 980.
- ¹⁶ A.g.e. C. 2, Sh. 980.
- ¹⁷ A.g.e. C. 2, Sh. 980.
- ¹⁸ A.g.e. C. 2, Sh. 979.
- ¹⁹ A.g.e. C. 2, Sh. 980.